

МИРОНЕНКО

Людмила Володимирівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Сектору наукових фондів відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України

ПІЧНІ КАХЛІ ЯК МАРКЕР ЕЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ (за результатами археологічних досліджень у м. Батурин)

За матеріалами наукового повідомлення
на засіданні Президії НАН України
28 травня 2025 р.

У доповіді розглянуто пічні кахлі другої половини XVII — початку XVIII ст. з території Батурина як один з елементів елітарної культури Гетьманщини періоду її розквіту. На прикладі найбільш яскравих археологічних знахідок, які походять із садиб і жител козацької старшини та інших представників соціальної еліти, показано, що кахляна піч як домінанта інтер'єру не лише виконувала утилітарну функцію обігріву приміщення, а й демонструвала індивідуальні смаки та модні вподобання власників, підкреслювала їхні родинні та патрональні зв'язки, а також політичні орієнтири. Пічні кахлі як категорія археологічних знахідок є важливим джерелом для розуміння соціальних відносин ранньомодерного часу, індикатором локалізації жител заможних мешканців міста під час археологічних розкопок, а також вказує на розвиток ремесла й економіки цієї доби.

Ключові слова: ранній модерн, Гетьманщина, Батурин, пічні кахлі, археологічні артефакти.

Археологія доби раннього модерну досі залишається однією з найменш досліджених галузей сучасної археологічної науки в Україні. Через ідеологічні перепони лише за часів незалежності відбувся активний сплеск у вивченні різноманітних категорій матеріальної культури XVI—XVIII ст. Належна їх фіксація під час археологічних розкопок сприяла швидкому накопиченню великої за обсягом джерельної бази, ретельний і глибокий аналіз якої допомагає заповнити лакуни, наявні в історичних писемних джерелах, а також дати більш точну й широкую картину культурного, політичного, економічного та соціального життя населення українських земель у зазначену добу.

Рис. 1. Поліхром-на пічна кахля другої половини XVII ст. з території гетьманського будинку на цитаделі Батурина

У цьому контексті Батурин, як одна зі столиць Гетьманщини в другій половині XVII — на початку XVIII ст., завдяки його особливій історії є унікальною еталонною пам'яткою, ключові події на території якої можна простежити археологічно від часу заснування міста в другій чверті XVII ст. і до його знищення в 1708 р.¹. Виокремлення в межах міста вузьких хронологічних горизонтів, тривалістю від 7 до 25 років, відкриває можливості як для вузько-хронологічних побудов у процесі дослідження артефактів², так і для отримання інформації щодо елітарної культури періоду розквіту Гетьманщини³.

Археологічні дослідження міста розпочалися в 1995 р. і з перервами тривають дотепер. За ці роки було зібрано велику кількість археологічних артефактів, значну частину яких становлять пічні кахлі. Це керамічні вироби складної форми, що являють собою декоровану тонку керамічну пластину, з внутрішньої сторони якої є невисокі бортики, відомі під назвою румпа. Вироби різної форми і декору, розміщені декоративною стороною назовні, а бортиками всередину, формували кахляну піч,

¹ Коваленко В., Ситий Ю. Батурин, відкритий археологами (ч. I). *Батуринська старовина: зб. наук. праць*. 2008. С. 123—126.

² Див., напр.: МIRONENKO Л.В. Керамічний посуд Батурина XVII — початку XVIII ст.: типологія та хронологія. *Археологія*. 2017. № 1. С. 58—73.

³ Див., напр.: КОГУТ З., МЕЗЕНЦЕВ В., СИТИЙ Ю., СКОРОХОД В. *Розкопки в Батурині у 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору*. Торонто: Гомін України, 2013.

у якій прошарок повітря між бортиками кахлі збільшував її тепловіддачу. В добу пізнього середньовіччя така технологія облицювання печей була революційною і швидко поширилася Центральною Європою⁴, звідки у XIV ст. ця традиція потрапила на українські землі⁵.

На сьогодні колекція батуринських кахлів налічує близько 10 тис. фрагментованих та цілих виробів, що є одним із найбільших зібрань в Україні. І хоча найперші поодинокі кахлі з'явилися на території міста з часів його заснування, переважна більшість знахідок належить до періоду перебування Батурина в статусі столиці. В комплексах і шарах цього періоду (особливо датованих часом гетьманування Івана Мазепи) пічні кахлі є другою за частотою знахідкою після керамічного посуду і трапляються під час розкопок практично на всіх топографічних ділянках міста: на території цитаделі, в укріпленій земляними валами фортеці, неукріплених посадах та заміських садибах, монастирях⁶.

Найчастіше трапляються прості неполив'яні кахлі, рідше монохромні зелені, найбільш рідкісними є поліхромні полив'яні кахлі.

Виокремлення категорії високоякісних пічних кахлів серед колекції відбувалося за такими ознаками: колір глиняного тіста (світлі глини цінувалися вище за червоні); ретельність декору (чіткість та глибина орнаменту, оригінальність зображення); наявність полив (глухі олов'яні, прозорі свинцеві, монохромні, багатокольорові). Через складність процесу їх виготовлення і, відповідно, високу вартість ці кахлі трапляються переважно в садибах представників соціальної та політичної еліти. Час-

⁴ Heege E.R. *Evropská kachlová kamna od svých počátků až do doby baroka — skica*. In: Šrejberová J. (ed.). *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozápadních Čech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě, 2017.

⁵ Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV—XVIII ст. *Археологія*. 1997. № 2. С. 129—140.

⁶ Myronenko L.V. European and local features in the decoration of stove tiles of the 17th — early 18th century from Baturyn, Ukraine. In: Blažková G., Matějková K., Bis M., Trzeciecki M., Starski M. *Europa Postmediaevalis 2024: Patterns and Inspirations*. Oxford: Archaeopress, 2025. P. 327.

Рис. 2. Пічні кахлі кінця XVII — початку XVIII ст. із зображенням двоголових орлів: *а* — з території цитаделі; *б* — з території неукріпленого посаду; *в* — з «будинку полковника» на фортеці; *г* — з території фортеці

тина цих садиб відома: гетьманський будинок у цитаделі, садиба Івана Мазепи на Гончарівці, будинок генерального судді Василя Кочубея на Чорній річці; деякі інші садиби було ідентифіковано саме завдяки знахідкам керамічних кахлів, наприклад садибу генерального писаря Пилипа Орлика⁷. Полив'яні кахлі відомі також з розкопок жител другої половини XVII — початку XVIII ст. на території фортеці та в неукріпленій частині міста, однак пов'язати їх з конкретними історичними особистостями, на жаль, не завжди можливо.

Якісні кахляні печі були домінантою інтер'єрів старшинських жител. Вони не лише виконували функцію обігріву, а й були окрасою приміщень, підкреслювали соціальний статус власника, а також відображали певну ідею, яку цей власник хотів донести до свого оточення та гостей: від демонстрації особистих смаків та модних уподобань до підкреслення родинних зв'язків, політичної та релігійної належності.

Розглянемо це детальніше на прикладі найяскравіших знахідок і комплексів другої половини XVII — початку XVIII ст., що відповідає часу найбільшого розквіту Гетьманщини.

Під час розкопок гетьманського дому на цитаделі серед великого комплексу кахлів з

геральдичним декором⁸ вирізняються кахлі з гербовим зображенням (рис. 1), яке можна ототожнити з гербом Івана Брюховецького^{9, 10}. Наявність у комплексі виробів саме з цим зображенням може бути, з одного боку, свідченням використання будинку як тимчасової резиденції Івана Брюховецького в часи його гетьманування, а з іншого — демонстрацією родинних зв'язків Івана Брюховецького з одним із наступних гетьманів — Іваном Самойловичем: син Самойловича Григорій був одружений з донькою Брюховецького.

Цікавою частиною колекції є комплекс кахлів із зображенням двоголових орлів (рис. 2), що походять із різних частин міста: з гетьманського дому на цитаделі, куди за царським наказом було перенесено генеральну військову

⁸ Ситий Ю.М. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їх оздоблення. В кн.: *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Відп. ред. В.А. Смолій, відп. секр. О.О. Ковалевська. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 257—268.

⁹ Гутник Ю. Батуринські кахлі з геральдичним сюжетом. В кн.: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали X міжнар. студ. наук. археологіч. конф.* Чернігів, 15—17 квітня 2011 р. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2011. С. 57—61.

¹⁰ Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. *Малоросійській гербовникъ*. Санкт-Петербург: Изданіе черниговскаго дворянства, 1914.

⁷ Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2017. Реконструкція герба Пилипа Орлика*. Торонто: Гомін України, 2018.

Рис. 3. Кахлі кінця XVII — початку XVIII ст. із зображенням герба гетьмана Івана Мазепи із замиської садиби на Гончарівці

Рис. 4. Кахлі кінця XVII — початку XVIII ст. із садиби Пилипа Орлика із зображеннями: а — власного герба; б, в — герба Івана Мазепи

канцелярію за часів гетьманування Івана Мазепи; з території садиби генерального судді Василя Кочубея, чия лояльність до російської влади є відомою¹¹; з території фортеці — з «будинку

¹¹ Бантыш-Каменский Д.Н. (собр.). *Источники Малороссийской истории*. Ч. 2 (1691—1722 гг.). Москва: Университетская типография, 1859. С. 73—75.

полковника»¹², де з огляду на історичні свідчення^{13, 14}, ймовірно, могли розміщуватися голови московських стрілецьких полків, а також з інших садиб на території фортеці та в посаді.

У всіх цих випадках, особливо зважаючи на відомі нам факти про ці садиби та їхніх власників, ми можемо говорити, що знахідки кахлів із двоголовими орлами не випадкові, а скоріше є навмисною демонстрацією своєї лояльності та прихильності до російської царської влади.

На противагу цьому маємо дві інші садиби відомих історичних постатей, де за роки досліджень не було виявлено жодної кахлі, яка б містила зображення російського герба. Так, на замиській резиденції Івана Мазепи на Гончарівці було знайдено кахлі великого розміру 35,5×41,0 см¹⁵ із зображеннями фамільного герба Івана Мазепи «Курч» із літерами І, М, Г, В, Ц, П, В, З (рис. 3), які є аббревіатурою імені та титулу гетьмана: «Іван Мазепа Гетьман Войска Царского Пресветлого Величества Запорожского»¹⁶. Подібно до цього, в садибі генерального писаря Пилипа Орлика, розташований за межами укріпленої фортеці, було виявлено кахлі з гербом Пилипа Орлика «Новина»¹⁷ і його ініціалами латиницею — F і O (рис. 4а), а також із гербом Івана Мазепи (рис. 4б, в) з мотивом арматури¹⁸. Декоруючи свою піч ках-

¹² Виноградська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської Фортеці 2001—2002 рр. *Батуринська старовина*: зб. наук. праць. 2008. С. 261—277.

¹³ Алмазов О.С. Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Москвою в 1670—1680-ті роки. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 17—22.

¹⁴ Павленко С. *Батуринська фортеця*. Київ: Мистецтво, 2019. С. 112—115.

¹⁵ Ситий Ю., Мироненко Л. Перший кольоровий герб Івана Мазепи на декоративній кахлі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. 2010. Вип. 19. С. 135—137.

¹⁶ Ситий Ю. Кахлі XVII—XVIII ст. з літерами з Батурина. *Батуринська старовина*. 2014. Вип. 4. С. 23—31.

¹⁷ Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2017. Реконструкція герба Пилипа Орлика*. Торонто: Гомін України, 2018.

¹⁸ Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз. *Сіверщина в*

лями не лише з власним гербом, а й з гербом Мазепи, генеральний писар, ймовірно, мав на меті підкреслити свій статус клієнта відносно Івана Мазепи як патрона¹⁹ в межах традиційної патронально-клієнтельної системи.

Як уже було зазначено, кахляні печі і власне кахлі демонструють, крім іншого, моду та особисті смаки замовника, що найяскравіше простежується на прикладі виробів із резиденції Івана Мазепи на Гончарівці²⁰ (рис. 5а). Так, мінімум одна поліхромна піч у гетьманському палаці за морфологією та кольоровою гамою нагадувала вироби початку XVII ст. з території Центральної Європи. Такий стилістичний анахронізм можна пояснити лише безпосереднім замовленням Івана Мазепи, яке полягало в спорудженні печі, максимально подібної до тих європейських зразків, з якими гетьман, ймовірно, був знайомий у часи перебування на службі у польського короля. Цікаво, що такий смак ішов у розріз із модою на «голландську» кахлю і плитку, поширену в цей час у середовищі російської еліти²¹.

Значне зростання кількості кахлів на території міста саме в часи Івана Мазепи наштотує на думку, що ми маємо справу з одним із проявів упередження престижу (*prestige bias*), яке виявляється через поширення кахляного декору як елемента, запозиченого з елітного середовища, — коли смаки однієї особи, в нашому випадку Івана Мазепи, переймає старшина, а потім і пересічні жителі міста. Традиція поширювалася, але те, якою мірою реалізовувалося запозичення, безпосередньо залежало від ма-

Рис. 5. Поліхромні пічні кахлі кінця XVII — початку XVIII ст.: а — з території замиської резиденції Івана Мазепи на Гончарівці; б — із садиби Василя Кочубея; в — із садиби Пилипа Орлика; г — з «будинку полковника» на фортеці

Рис. 6. Кахлі кінця XVII — початку XVIII ст.: а — з території замиської резиденції Івана Мазепи на Гончарівці; б — з колекції наукових фондів Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

теріального становища замовника: від майже цілковитого морфологічного наслідування, що можна простежити на садибі Василя Кочубея (рис. 5б), до використання менш якісного тіста і поливи в кахлях із садиби Пилипа Орлика (рис. 5в) та спроби створення поліхромії

історії України. 2020. Вип. 13. С. 129—139.

¹⁹ Павленко С. *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники*. Київ: КМ Академія, 2004. С. 58.

²⁰ Myronenko L.V. European and local features in the decoration of stove tiles of the 17th — early 18th century from Baturyn, Ukraine. In: Blažková G., Matějková K., Bis M., Trzeciński M., Starski M. *Europa Postmediaevalis 2024: Patterns and Inspirations*. Oxford: Archaeopress, 2025. P. 332—333.

²¹ Андреева Е.А. Появление голландской расписной фаянсовой плитки в России во второй половине XVII — начале XVIII в.: историография вопроса. *Петербургский исторический журнал*. 2016. № 4. С. 212—235.

дешевими прозорими поливами в «будинку полковника» на фортеці (рис. 5г). Запозичення відбувалося також через копіювання виробів із використанням більш дешевих червоних глин та вторинних матриць, що явно позначалося на якості (рис. 6).

Отже, пічні кахлі є елементом елітарної міської культури та джерелом багаторівневої інформації, зокрема й про певні соціальні взаємодії в середовищі самої старшини та стосунки з вищою політичною владою. У подальшому залучення матеріалів з інших різночасових

гетьманських столиць і резиденцій допоможуть скласти більш цілісну картину цього явища. Водночас застосування археометричних методів для безпосередньої роботи з артефактами дозволить зрозуміти особливості розвитку ремесла й економіки того часу та з'ясувати, чи приводили такі масштабні будівництва до виникнення ремісничих центрів на місцях, чи все ж існувала мережа відомих на території України і Європи ремісничих осередків, які задовольняли попит еліти на подібну керамічну продукцію.

Liudmyla V. Myronenko

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8545-0718>

STOVE TILES AS AN ELEMENT OF ELITE CULTURE OF THE EARLY MODERN PERIOD (BASED ON ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN BATURYN)

According to the materials of report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine, May 28, 2025

The report examines stove tiles of the second half of the 17th — early 18th centuries from the territory of Baturyn as one of the elements of the elite culture of the Hetmanate during its heyday. On the example of the brightest archaeological finds from the estates and dwellings of the hetmans, cossack officers and other representatives of the social elite, it is demonstrated that the tile-stove as a dominant feature of the interior not only performed a utilitarian function of heating the building, but also demonstrated the personal tastes and fashion preferences of the owners, emphasized their family and patronage ties, as well as political orientations. Stove tiles as a category of archaeological finds are an important source for understanding social relations of the early modern period, an indicator of the localization of wealthy city residents' dwellings during archaeological excavations, and also point to the development of crafts and the economy in the studied period.

Keywords: early modern period, Hetmanate, Baturyn, stove tiles, archaeological artifacts.

Cite this article: Myronenko L.V. Stove tiles as an element of elite culture of the early modern period (based on archaeological research in Baturyn) (according to the materials of report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine, May 28, 2025). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (8): 85—90. <https://doi.org/10.15407/visn2025.08.085>